

Жуковський О.І.
к.і.н., доцент кафедри історії України
Житомирського державного університету
імені І.Франка

Формування спеціальних управлінських структур для обслуговування євреїв Правобережної України на поч. 20-х рр. ХХ ст..

На межі ХХ і ХХІ ст. на земній кулі особливо гостро і болісно стоїть проблема подолання міжконфесійної, міжєтнічної та міжрасової конфронтації. Тому, світова громадськість всіляко сприяє її зменшенню. Прикладом цього є чисельні програми, ініціативи, фінансування наукових досліджень і т.д. Україна також знаходиться у вирі глобальних проблем людства, а особливо, зважаючи на густе етнонаціональне плетиво, що сформувалося протягом тисячоліть, вимагає до себе пильної уваги з боку влади, українського загалу тощо. Тому, ще більшої актуальності наразі набувають етнонаціональні дослідження в Україні. Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., науковців все більше цікавить історія етнічних меншин, різні аспекти їх життєдіяльності, проблеми міжєтнічних стосунків та інш. У контексті цих процесів, на особливу увагу заслуговує період нашої історії – 20-ті роки ХХ ст, який символізує своєрідний «культурний ренесанс» титульної нації та інших етносів, які проживали поряд з українцями. Євреї в означений період, якщо не брати в розрахунок росіян, були найчисельнішою етнічною меншиною України і проживали переважно на території Правобережжя. Окрім сприяння культурному розвитку загалом етнічних меншин і євреїв зокрема, радянська влада, партійні структури в силу певних ідеологічних міркувань прагнули також забезпечити їх адміністративно-територіальну окремішність у місцях компактного проживання. Крім цього, була створена ціла низка владних структур, як по партійній, так і по радянській лінії. Саме вони втілювали у життя етнічну політику, а згодом – процес «коренізації». Тому, на наш погляд, актуальним

і необхідним є дослідження процесу їх створення, особливостей функціонування.

Поставлена проблема в українській історіографії достатньо не вивчена. Вона знаходить свій дотичний відбиток під час розгляду особливостей соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного складових життя етнічних меншин України. Так, варто відзначити праці Б.Чирка, О.Антонюка [1]. Вагомий науковий доробок дослідження етнополітичної і етносоціальної історії України в 20-30–х рр. ХХ ст. має Л.Якубова. А саме, варто відзначити її публікації присвячені історії Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК (ЦКНМ) і Відділу національних меншин при НКВС УСРР [2]. Окремий розділ в своїй монографії присвятив дослідженню державних органів у справах національних меншин В.Орлянський. Однак, автор переважно акцентує увагу на діяльності ЦКНМ при ВУЦВК [3]. Враховуючи регіональний аспект поставленої нами проблеми, пов'язаної з формуванням спеціальних управлінських структур для обслуговування єврейського етносу, варто відзначити, що вона не була об'єктом для спеціального вивчення, що і визначило її наукову новизну.

Зважаючи на чисельність євреїв в Україні, органи управління змушені були врахувати цей фактор при розбудові соціалістичного суспільства. У зв'язку із цим, ще під час громадянської війни у структурі КП(б)У були організовані спеціальні комуністичні секції. Згодом, у 1920 році, вони реорганізуються у спеціальні підвідділи агітації та пропаганди. На території України їх кількість доходила до ста. На них покладался значний обсяг роботи по прийому в партію представників етнічних меншин, приділялася особлива увага агітаційно-пропагандистській діяльності (видання спеціальної літератури, усна агітація та інше) [4, с.93].

Роботою центральних та місцевих підвідділів агітації та пропаганди етнічних меншин керував Центральний відділ національних меншин при ЦК КП(б)У. Його завідувачем був Альтшулер [5, арк.17].

Згідно постанови ЦК КП(б)У від 15 квітня 1921 року створюється Центральний єврейський підвідділ агітації та пропаганди. Йому відводилась значна роль у роботі з єврейським населенням, особливо Правобережжя. Відповідні відділи створювались і на периферії. До речі, у постанові підкреслювалось, що подібні підвідділи створюються і при Губпарткомах (губернських партійних комітетах) та повітових парткомах у містах зі значною кількістю єврейського населення. Відділ складався із завідуючого, відповідального інструктора і секретаря. Щодо інших населених пунктів, то можливим визначалось обмеження тільки посадою завідуючого при парткомах [6, арк.56].

Партійна верхівка приділяла багато уваги саме Правобережжю, оскільки воно було найбільш заселене різними етносами. Про це неодноразово відмічалось у звітах, інформаціях, розпорядженнях. Була спроба навіть організувати спеціальне єврейське бюро ЦК КП(б)У по Правобережжю для потреб єврейського населення. Цю пропозицію було внесено 3 липня 1921 року Ейдельманом на засіданні євсекції київського губкому. Однак було вирішено про недоцільність створення такого бюро. Натомість наголошувалось на необхідності виділення двох інструкторів для Правобережжя, які б двічі на місяць приїздили до Волинської та Подільської губерній [7, арк.62зв.].

Вся партійна вертикаль, до складу якої входили єврейська секція, зображена на рисунку 1.:

ЦК КП(б)У

Агітпроп (колегія)

Підвідділ партпросвіти

Підвідділ нацмен

(об'єднаний секретаріат – інструктори)

Євсекція

Рис. 1. Місце єврейської секції у структурі ЦК КП(б)У

Із рис. 1 [8, арк.3] видно, що єврейська секція входила до підвідділу партпросвіти. Це свідчить, що основною її функцією було переконання єврейського населення у вірності кроків комуністичної партії та пропаганда вступу до неї.

За даними на 1925 рік у 35 окружках працювало 42 єврейських працівники [4, с.94].

Окрема увага з боку партійних структур була приділена молоді етнічних меншин. Так, у 1921 році у структурі КСМ (Комуністичний союз молоді) створюються секції національних меншин для здійснення роботи серед представників її робітничої молоді. Вони виступали як допоміжні органи при партійних комітетах. Основна мета цих секцій полягала у зближенні молоді різних етносів шляхом підвищення їх політичного і культурного рівня [9, арк.94].

Отже, це була перша спроба партійних структур невілювати перепону, з одного боку, між іноетнічним населенням і титульним етносом, а з другого, — між самими етнічними групами, показавши таким чином однакове ставлення партії до всіх. На підтвердження цьому були створені спеціальні підвідділи нацменшин, які пропагували серед своїх етносів правильність політики комуністичної партії шляхом організації мітингів, співбесід, курсів для широких мас та членів партії, партійних шкіл, клубів тощо.

Початок 20-х років ХХ ст. характеризувався як період формування структури влади із визначеними повноваженнями окремих її підрозділів. У зв'язку із реорганізацією національних секцій, які виникли ще у 1919 році і виконували досить різнопланові функції, створювався певний вакуум у роботі з іноетнічним населенням по лінії радянських органів. Тому на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, яке відбулося у липні 1920 року, висувається пропозиція про створення Народного комісаріату у справах

національностей при РНК УСРР, який би здійснював цю роботу [10, арк.108]. Проте, ця пропозиція була відкинута, а більше ніж через рік (13 квітня 1921 року) приймається рішення про організацію при Народному комісаріатові внутрішніх справ (НКВС) відділу у справах національних меншостей [11, с.10].

Положення про цей відділ було затверджено ВУЦВК тільки 25 жовтня 1922 року. Його основним завданням було забезпечення мирного будівництва та співпраці всіх національностей, сприяння матеріальному розвитку національних меншин, нагляд за впровадженням у життя національної політики радянської влади. Виходячи із завдань відділу, він наділявся таким функціями, як розробка відповідних проектів заходів та постанов у галузі національного будівництва, нагляд за виконанням всіма установами республіки статей конституції, декретів, постанов стосовно національних меншин і за діяльністю різних громадських, філантропічних, релігійних, спортивних організацій різних етносів та інше.

Відділ у справах національних меншостей при НКВС керувався завідуючим і складався із ради нацменшин, секретаріату, національних підвідділів та інформаційно-статистичного підвідділу [12, арк.19]. Отже, при ньому створюються єврейський, польський і німецький національні підвідділи [13, арк.40зв.].

Після затвердження положень про цей відділ за рішенням НКВС створюються губернські національні підвідділи у кожному губернському місті із відповідними секціями, що діяли при відділах управлінь губернських виконавчих комітетів. На території Правобережної України у Київській губернії існували єврейська, польська секції, Волинській – єврейська, польська, німецька, у Подільській – єврейська і польська секції [5, арк.20].

Впровадження у життя національної політики поступово набирало обертів і, виходячи із завдань та функцій цього органу при НКВС, об'єми його роботи постійно зростали. Таким чином, на певний момент радянському

керівництву стало зрозуміло, що відділ національних меншостей при НКВС не може охопити всю роботу стосовно етнічних меншин. Тому в 1923 році повноваження відділу були анульовані, а його функції передані ВУЦВК [14, с.118].

У зв'язку із цим 29 квітня 1924 року ВУЦВК своїм рішенням створює Центральну комісію у справах національних меншин (ЦКНМ), а також ряд розгалужень комісії на місцях. Вона проводила різнопланову роботу серед різних етносів, які проживали на території України. Очолив Центральну комісію секретар Президії ВУЦВК А. Буценко. Окрім голови, в цю комісію входили ще п'ять членів, які призначались ВУЦВК. За кожним із них був закріплений певний етнос. Так, у 1927 році за Левіним були закріплені євреї, вірмени, караїми, Міцевим – болгары, молдавани, албанці і т.д. Між ними існував поділ за галузями роботи та округами, які відносились до сфери компетенції кожного із членів ЦКНМ [15, арк.15].

Цій комісії надавалось право виявляти законодавчу ініціативу щодо політики УСРР у національній справі, скликати наради, сприяти поліпшенню становища етнічних меншин, збирати різного роду матеріали про них.

Паралельно із Центральною комісією створюються і її місцеві органи – бюро та уповноважені у справах національних меншин при Президіях губернських та окружних виконавчих комітетів. У своїй роботі вони керувалися розпорядженнями, інструкціями та циркулярами вищих органів щодо національних меншин, а також виконували постанови їхніх виконкомів, [16, арк.2] які затверджували членів губернських чи окружних бюро [17, арк.146].

Згідно постанови РНК УСРР «Про штати губернських комісій у справах національних меншостей» від 24 листопада 1924 року для потреб восьми губернських комісій призначаються 34 штатних співробітники [14, с.118-119]. Ці посади спочатку затверджувалися Структурно-штатною комісією ЦК РСІ, а тільки потім пропозиція щодо їх кількості була

проведена через РНК. Наприклад, ще 21 листопада ця комісія затвердила необхідність Волинської губернії у 7 працівниках для роботи з інонаціональним населенням. А саме: поляків — 3, євреїв — 2, німців — 2. Частина із них направлялась до губбюро нацмен (3 чол.), а інші до — Коростенської (2 чол.) та Шепетівської (2 чол.) округ [18, арк.15]. І тільки після 24 листопада було створене Волинське губбюро нацменшин, яке очолив член губвиконкому Олдаковський [18, арк.23].

Наступна постанова РНК, яка була прийнята 30 травня 1925 року (5 квітня 1925р.), стосувалася вже штатів окружних комісій етнічних меншостей [14, с.118-119]. В ній затверджується 62 штатних працівника (57-58 запропонувало РНК та 5 за ініціативою окрвиконкомів), з яких 31 — обслуговував єврейське населення [19, арк.30зв.]. У постанові відзначалося, що подібно до губернських нацмен бюро, потрібно було створити округові. Так, наприклад, дане питання 22 липня 1925 р. розглядалося на засіданні Вінницького окружного виконкому. На ньому було вирішено створити таке бюро у складі 5 членів: Ніколаєва (голова), Алека, Філіповського, Гітлянського та Альшера [20, арк.406].

Обсяг роботи, який виконувала ЦКНМ, невпинно зростав і це спричинило ріст її штатів на місцях. Так, за два роки, починаючи з 1925, кількість окружних штатних працівників подвоїлась і склала 140 працівників [14, с.119]. Проте не завжди кількість переходила у якість. Не дивлячись на значне збільшення представництва нацменпрацівників при ОВК, характерним на той час було скасування окружних бюро нацмен або їх реорганізація. Вона здійснювалася двома напрямками: 1) створення із цих окружних бюро дорадчих позаштатних органів ОВК, побудованих за національним представництвом у них або зацікавлених установ; 2) злиття їх з оргінстром ОВК. Отже, ці тенденції спричинили складне становище органів етнічних меншин при ОВК, що у значній мірі ускладнювало їх роботу серед єврейського населення округів [19, арк.30зв.].

У 1922-1923 рр. згідно постанов ВУЦВК був скасований адміністративно-територіальний поділ на губернії. Це, у свою чергу, наклало відбиток на місцеву структуру ЦКНМ і вимагало її реформування. Тому у районах, де компактно проживали різні етноси, був запроваджений інститут райнацуповноважених. На кінець 1926 року їх кількість у 24 округах склала 112 працівників, серед яких було 64 єврейських працівники, 36 польських, 2 німецьких та інш.

Всеукраїнський центральний виконавчий комітет відводив значну роль райуповноваженим у роботі серед різних етносів, особливо у місцях їх компактного проживання, які не були виділені в окремі національні райони. Проте деякі ОВК, як, наприклад, Коростенський, відмовились ввести посаду райуповноваженого, мотивуючи це тим, що цю роботу можуть здійснювати тільки окружні нацменпрацівники [21, арк.38зв.].

Більш вузькі і конкретні повноваження та функції були притаманні Раді національних меншин (Раднацмен) при Народному комісаріаті освіти (НКО). Вона виникла в 1921 році, щоб здійснювати загальне керівництво та координацію культурно-просвітницькою роботою національних бюро (секцій) при НКО, які існували ще з 1920 року. Створювалася розгалужена система представництва на місцях. При губернських, міських, повітових відділах народної освіти були організовані подібні Ради для роботи з етнічними меншинами. Національні бюро при НКО, згідно положення про Раднацмен, відповідали перед нацсекціями ЦК КП(б)У. Вони тільки керували культурно-просвітницькими установами різних етносів і налагоджували роботу в них. Керівництво національних бюро носило опосередкований характер, а безпосередній контроль належав відповідним комітетам НКО [22, с.94-95].

На 1 серпня 1921 року у складі кожного нацбюро при губернських відділах освіти було по 15 постійних членів, при окружних — по 4 постійних, якщо не брати до уваги інструкторів, які набирались за необхідністю. У районах та повітах нацбюро мали по одному інструктору.

Проте вже у листопаді 1921 р. відбулося скорочення працівників нацбюро на 15-20%. У квітні 1922 року пройшло нове скорочення нацменпрацівників губернських та повітових нацбюро. Так, в Київській губернії залишилось 4 посади при відділах освіти, Волинській – 4, Подільській – 3.

Таблиця 1

Динаміка змін кількості посад Раднацмену НКО УСРР

	Раднацмен	Євбюро	Польбюро	Німбюро
08. 1921 р.	7	27	27	27
11. 1921 р.	4	12	7	2
02. 1922 р.	3	9	5	32
10. 1922 р.	3	6	4	2
11. 1922 р.	3	5	3	2
12. 1922 р.	2	4	3	2

Складено за: [23, арк.25]

Процес скорочення кадрів центральних нацбюро представлено у таблиці 1. Проаналізувавши ці дані, ми дійшли висновку, що із моменту заснування Раднацмену та центральних нацбюро було створено ряд посад для працівників, які повинні були направляти свою роботу на задоволення культурних потреб різних етносів. Проте їх кількість по Раднацмену за рік зменшилась більше, ніж у 3 рази, а центральних нацбюро – у 9 разів. Багато посадових скорочень, які тривали і після 1922 року, не давали можливості нацменпрацівникам у галузі освіти та культури повною мірою налагодити свою роботу.

У листі до штатної комісії ВУЦВК від 1 грудня 1923 року підкреслювалось, що на місцях при губернських відділах освіти Раднацмен, як орган, який об'єднує нацбюро, був повністю ліквідований.

Також висловлюється думка, що це спричинить до повної зупинки у роботі серед етнічних меншин [23, арк.26].

Отже, початок 20 років ХХ ст. характеризується як період формування спеціальних органів влади для потреб єврейської етнічної меншини України. Цей процес був започаткований у 1919 році і умовно тривав до 1925 року. Протягом цього періоду створюється підвідділ агітації та пропаганди національних меншин при ЦК КП(б)У, Рада національних меншин при НКО, відділ у справах національних меншин при НКВС, який був пізніше скасований, а замість нього створено Центральну комісію у справах національних меншин при ВУЦВК. Кожен окремих орган мав свої повноваження та функції і здійснював роботу по задоволенню суспільно-політичних, економічних, культурно-освітніх та інших потреб євреїв. Було створено ряд розгалужень цих органів на місцях, яка охопила території їх компактного проживання. Проте, до впровадження політики «коренізації» нацменпрацівники знаходились у складних умовах, що дуже гальмувало їх роботу.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія і сучасний стан // УІЖ. – 1999. – №3. – С. 44–56.; Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття) / НАН України, Ін-т національних відносин і політології. – К.: Асоціація “Україно”, 1995. – 215с.
2. Якубова Лариса. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст. / НАН України; Інститут історії України. – К., 2006. – 507с. ; Якубова Л.Д. Діяльність відділу національних меншин НКВС УСССР (1921-1924 рр.) // Український історичний журнал. – Київ, «Дієз-продукт», 2006. – №5. – с.173-186. ; Якубова Л. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924 – 1934 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – №14. – с.329-365.
3. Орлянський В.С. Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. – 254с.
4. Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді / Під наук. ред. М.О. Шульги. – К.: Україна, 1991. – 238с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі –ЦДАГО). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1519.
6. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.794.
7. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.773.
8. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.764.
9. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.814.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.5.— Оп.1. – Спр.1816.
11. Бритченко С.П. Деякі питання розвитку національних відносин на Україні. – К.: «Знання», 1990. – 48с.
12. Державний архів вінницької області (далі – ДАВінО). – Ф.р-925. – Оп.1. – Спр.406.
13. ЦДАВО. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.995.
14. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К.: ПiЕНД, 2000. – 356с.
15. ЦДАВО. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.152.
16. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2019.
17. ЦДАВО. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.1.
18. ЦДАВО. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.11.
19. ДАВінО. – Ф.р-489. – Оп.1. – Спр.1123.
20. ДАВінО. – Ф.р-256. – Оп.1. – Спр.58.
21. ЦДАВО. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.10.
22. До історії міжнаціональних процесів на Україні // УІЖ. – 1990. – №8. – С. 87-103.
23. ЦДАВО. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.1011.